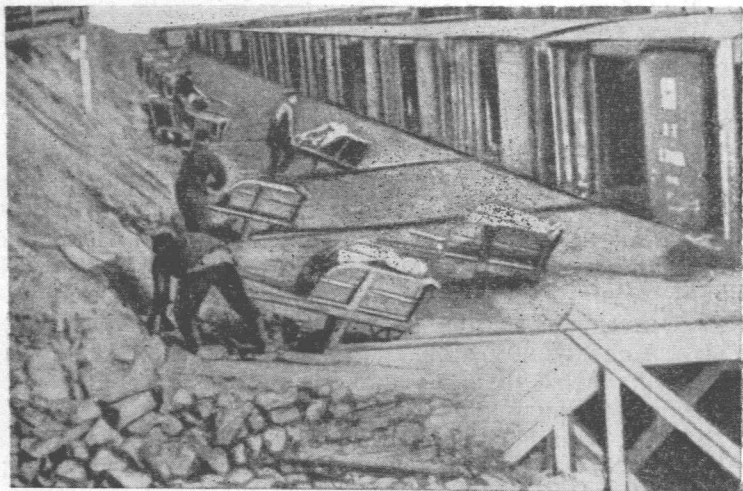

Перші роки народження Кривбасу. Так спускали гірників у шахту і підіймали їх на-гора.

перший рудник на Криворіжжі. Видобуток руди в ньому здійснювався кар'єрним способом, примітивними засобами. Руда продавалась металургійним заводам Юза і Пастухова в Донбасі, Брянському заводу в Бежиці та вивозилась за кордон. Згодом товариство відкрило ще кілька рудників.

В середині 80-х років розпочали видобуток руди Новоросійське, Брянське, Дніпровське товариства та інші металургійні компанії. Були відкриті Ростковський, Олександрівський, Брянський, Шмаковський, Галковський та інші рудники. В розробку руди включились

Руду вантажили в залізничні вагони тачками.

окремі рудопромисловці — Калачевський, Копилов, Карпас та ін.

Великий вплив на дальший розвиток Кривбасу мала побудова в 1881—1884 роках залізниці, яка зв'язала місто з промисловими районами Придніпров'я та Донбасу. Спочатку залізниця була названа Криворізькою, а потім перейменована в Катерининську (тепер — Придніпровська). Її західна частина проходила від ст. Кривий Ріг (потім Довгинцево) до ст. Долінська. Друга, Саксаганська вітка, зв'язувала Довгинцево з ст. Саксагань (пізніше Карнаватка). В 90-ті роки була розширена Саксаганська та відкрита Інгулецька вітки. Це дало змогу зв'язати залізничним сполученням всі рудники північної та південної частини басейну.

Видобуток руди в молодому басейні швидко зростає. Якщо в 1881—1885 роках він становив 7260 тис. пудів, то в 1886—1890 роках — понад 20 млн. пудів¹. А в 1897 році по видобутку залізної руди Кривбас вийшов на перше місце в Росії.

Промислове піднесення 90-х років сприяло дальшому швидкому розвитку басейну. Ці роки для Криворіжжя були періодом «залізної лихоманки». Посилився приплив іноземних капіталів, в розробку руди включились нові компанії. Прагнучи до наживи, капіталісти наперебій орендували і купували у поміщиків і сільських общин землі, пускаючись при цьому на обман і підкуп. Процвітала спекуляція ділянками. Нерідко виникали дуті компанії. Між різними акціонерними товариствами і власниками рудників точилась жорстока конкурентна боротьба, в якій виживали найбільші підприємства. На кінець XIX ст. на Криворіжжі нараховувалось 79 рудників.²

У 90-ті роки на Криворіжжі з'явилась нова галузь промисловості — металургійна. В 1890—1892 роках на землях поміщика Гданцева, куплених О. М. Подем, «Криворізьке товариство залізних руд» побудувало чавуноливарний завод. У 1900 році Гданцівський завод уже виробляв 3227 тис. пудів чавуну.³

На початку XX ст. промисловість Криворіжжя, як і всієї Росії, знаходилась у стані глибокої кризи. В 1901 році із 79 рудників не діяв 31, а 48 працювали лише на третину своїх виробничих потужностей. Але в 1910 році нове промислове піднесення охопило і Криворізький

¹ Г. М. Малахов, А. Г. Шостак, И. И. Стариков. История горного дела в Криворожском бассейне, К., 1956, стр. 45.

² По Екатерининской жел. дороге. Вып. 1-й, стр. 45.

³ Отчет горного департамента за 1900 и 1901 годы. Спб., 1903, стр. 368.

басейн. У 1913 році тут було видобуто 390310 тис. пудів руди, що складало близько 70 процентів загальноросійського господарства.¹ Це був найвищий рівень видобутку залізної руди в дореволюційному Кривбасі. Виробництво чавуну на Гданцівському заводі після кризи і депресії також зросло. В 1912—1913 роках завод щорічно випускав близько 5 млн. пудів металу.

Внаслідок економічної кризи і застою багато дрібних підприємств розорилось. У 1913 році в басейні діяло 49 рудників. Посилився процес концентрації виробництва. Великі залізорудні підприємства перейшли від кар'єрного до шахтного способу видобутку руди, в басейні появились парові і електричні підйомники. З посиленням концентрації виробництва і капіталу виникло прагнення до утворення монополістичного об'єднання. В 1907 році кілька залізорудних компаній утворили синдикат «Продаруда», який поставив під свій контроль значну частину видобутку і збуту руди басейну. Що ж до рудників, які належали металургійним і кам'яновугільним товариствам, то над ними здійснювався контроль з боку утворених раніше синдикатів «Продамета» і «Продвугіль».

Високий рівень виробництва вимагав вкладення значних коштів. З кінця ХІХ ст. в Кривому Розі стали діяти філіали трьох банків — Петербурзького міжнародного, Азово-Донського комерційного та «Товариства взаємного кредиту». Із посередників банки стали співвласниками підприємств. Відбулось зрощення банківського капіталу з промисловим. Придбавши контрольні пакети акцій, кілька великих банків захопили до своїх рук залізні рудники та інші підприємства «Товариства кри-

¹ В. С. Зив. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности. П.-д, 1917, стр. 76.

ворізьких залізних руд», Брянського, Південно-Російського, Російсько-Бельгійського, Донецького, Таганрозького, товариства «Російський провіданс» та інших компаній. Монополістичний капітал в інтересах збереження високих цін на руду штучно стримував ріст її виробництва, нераціонально, по-хижацькому використовував природні багатства басейну.

Крім залізорудної і металургійної промисловості, на Криворіжжі існувало багато дрібних підприємств інших галузей виробництва. На початку ХХ ст. в містечку Кривий Ріг налічувалось 256 торгово-промислових підприємств, в тому числі механічний завод, фабрика фарб, олійня, два парові млини, п'ять лісних пристаней.¹ Подібні підприємства діяли і в навколишніх селах і рудничних селищах Кривбасу. Але не вони, а залізорудна промисловість визначала обличчя басейну і міста. Криворіжжя стало крупним промисловим районом, найважливішою сировинною базою металургії Півдня Росії. Для населення району типовою стала фігура робітника. Віднині з його долею і діяльністю буде пов'язане майбутнє міста.

III. Невільники капіталу

Промисловий розвиток басейну супроводжувався швидким зростанням населення Кривого Рога та інших селищ, розташованих у зоні залізорудного району. За двадцятип'ятирічний період після реформи 1861 року населення містечка зросло вдвоє. За цей час в Рахманівці воно збільшилось на третину, а в Інгуль-

¹ По Екатерининской жел. дороге. Вып. 1-й, стр. 56.

ці — на половину. Ще більший ріст відбувся в 90-ті роки. Про це В. І. Ленін у своїй праці «Розвиток капіталізму в Росії» писав: «В містечку Кривий Ріг населення зросло з 1887 року по 1896 рік від 6000 до 17000 душ».¹ Напередодні Великого Жовтня тут проживало 26 тисяч, в Довгинцево — 5,5 тисячі, на Гданцівці — 2 тисячі чоловік.² В цілому населення залізорудного району, який входить в межі сучасного міста, тоді складало понад 60 тисяч жителів.

Разом з народженням басейну почався процес формування промислового пролетаріату Криворіжжя. Робітничий клас складався з розорених місцевих селян і тих, що приходили з інших губерній Росії. Селяни тепер ішли сюди не лише на сільськогосподарські, як було раніше, а й на гірничі роботи. «Містечко Кривий Ріг, — відмічав В. І. Ленін, — великий ринок наймання на землеробські і на гірничі роботи».³

Кількість гірників Криворіжжя зростала дуже швидко. В середині 80-х років їх було близько тисячі, в 1900 році — до 6 тисяч. Напередодні імперіалістичної війни в басейні було зайнято 24 тисячі шахтарів. У дожовтневому Кривбасі працювало також 1000 залізничників, 500 металістів, кілька сот робітників дрібних підприємств. Отже, на Криворіжжі був зосереджений великий загін робітничого класу України.

Наявність серед пролетаріату басейну українців, росіян, білорусів та представників інших націй сприяла вихованню криворізьких робітників у дусі пролетарського інтернаціоналізму. Що ж до соціального складу,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, вид. 4, стор. 451.

² Список населенных мест Херсонской губернии. Александрия, 1917, стр. 23, 92, 93.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 202.

то, незважаючи на те що скоро сформувалися кадри постійних робітників, протягом багатьох дореволюційних років на Криворіжжі переважали сезонники. Це, зрозуміло, не могло не позначитись на рівні класової боротьби робітників.

Економічне становище робітників басейну було надзвичайно важким. Про жорстоку експлуатацію їх капіталістами свідчить перш за все тривалий робочий день. В жорсткі морози взимку і під палючим літнім сонцем та проливними осінніми дощами, киркою і ручним забурником з 6 годин ранку і до 7—8 годин вечора добували вони руду в кар'єрах. Ще важчими були умови праці на підземних роботах. Через відсутність техніки безпеки, внаслідок обриву канату з баддею, обвалів породи та з інших причин щодня на рудниках мали місце нещасні випадки.

За свою каторжну працю невільники капіталу одержували мізерну плату. Лікар Д. Никольський, який обстежував Кривбас у 1887 році, писав, що робітники Новоросійського рудника одержували за роботу поденно — зимою 50 коп., літом — не більше 80 коп.¹ Більшовик В. А. Валякко згадував про оплату праці гірників басейну на початку ХХ ст.: «Робота виконувалась відрядно, від вагонетки. Ціна за вагонетку коливалась від 17 до 30 коп., середня ціна не перебільшувала 22 коп. При цьому за цю платню робітники купували вибухівку, інструменти і сталь для забурників. При самих сприятливих умовах робітники виробляли близько одного карбованця, майже ніколи більше, взагалі ж нижче карбованця, так що 80—90 коп. уже вважалось

¹ Д. Никольский. Кривой Рог и его минеральные богатства. «Экономический журнал», 1887, № 7, стр. 81.

хорошим заробітком. Поденна плата на поверхні рудника становила 40 коп.»¹

Жорстока експлуатація робітників несла капіталістам нечувано великі прибутки. Підраховано, що за 1888—1913 роки чистий прибуток власників криворізьких рудників збільшився в 10 разів. В той же час робітники басейну домоглися збільшення заробітної плати лише на 11,4 процента.

Надзвичайно поширеними на рудниках були обрахування і штрафи. Адміністрація свавільно і безконтрольно карала гірників штрафами за все, часто і без причин. Штрафи віднімали значну частину заробітку. Крім того, реальний рівень зарплати робітників зменшувався ще й тому, що вони змушені були користуватись рудничними крамницями, хоч продукти в них були гіршими за якістю і дорожчими, ніж деінде.

Житлові умови робітників Криворіжжя були вкрай незадовільними. Гірники та їх сім'ї здебільшого жили в землянках, більше схожих на могили, ніж на житло людей. В спогадах В. А. Валявка дана детальна характеристика таких жител: «Земляні бараки — це чотирикутні ями, глибиною в 2—2,5 аршини, з дерев'яною стелею, засипаною зверху землею. Під час дощів стеля протікала. Вздовж барака тягнулись довгі дощаті столи на стовпцях, вкопаних у землю; вздовж стін, з обох боків, були дощаті нари, часто з неструганих дощок; на нарах громадились купи брудного вологого лахміття: одежа, одіяла, рядна і мішки, набиті потертою соломою. За столами і нарами вдень і вночі сиділи і спали неймовірно брудні робітники».² Тут же, в бараках готували

¹ В. Валявко. Из истории рабочего движения на Криворожье (1903—1905 гг.). «Летопись революции», 1925, № 3, стр. 59.

² В. Валявко. Названа стаття. стор. 56.

...чотирикутні ями з дерев'яною стелею, засипаною зверху землею —
таке житло тодішнього гірника.

Їжу, мились робітники, прийшовши з роботи, сушили мокру одягу, онучі та білизну.

Гірничопромислова статистика називала ці бараки «будинками для робітників», самі ж гірники називали їх «вовчими конурами». В 1913 році в таких житлах містилось понад 70 процентів робітників басейну, в кожному — по 56 робітників. Лише 7 процентів робітників проживало в так званих «сімейних будинках». Місцеві робітники мешкали в хатах-мазанках.

Відзначаючи вплив важких умов праці та життя на здоров'я криворізьких гірників, лікар Д. Нікольський у названій статті писав: «Усі робітники дуже виснажені; більшість їх або з надірваними силами, або розбиті на ноги; хо́да їх якась особлива, неприродна; обличчя.. хворобливі. Особливо помітно це на рудниках французького товариства. Число захворювань між робітниками дуже велике; переважно хворіють розтягненням жил на ногах, грижею і сухотами». Головна причина захворювань — «важка, нелюдська праця».

У кінці XIX ст. в Кривому Розі була лише одна невеличка земська лікарня. Пізніше, під тиском робітничого руху, капіталісти відкрили ряд дрібних лікарень та приймальних покоїв на рудниках. У 1911 році в них працювало 10 постійних і 24 позаштатних лікарів. При великій кількості захворювань робітників та членів їх сімей вони не в силах були забезпечити лікування. Тяжка, виснажлива праця, часті захворювання та погане медичне обслуговування зумовлювали велику смертність серед трудящих.

Царизм і буржуазія намагались тримати робітників у темряві і нецтві, гальмували розвиток їх культури і освіти. В 1913 році на Криворіжжі було 26 невеличких початкових (земських, міністерських, церковно-приходських, залізничних та рудничних) шкіл. Їх відвідували 2200 учнів, що складало шосту частину всіх дітей шкільного віку.¹

Трудящі Криворіжжя, як і всієї Росії, не мали ніяких політичних прав. До 1917 року над робітниками і селянами свистіли козацькі нагаї. За їх «благонадійністю» стежила згряя поліцейських, жандармів і чиновників. Робітники мали лише одну свободу — бути безробітними і вмирати з голоду.

Політична безправність і гніт капіталістів були нестерпними. Криворізькі робітники включаються в боротьбу пролетаріату Росії проти царизму і капіталістів. Ця боротьба відкрила їм шлях до повалення буржуазно-поміщицького гніту, до встановлення самого справедливого ладу на землі.

¹ Железородная промышленность Южной России в 1913 году. Харьков, 1914 год, стр. 14; Список населенных мест Херсонского уезда на 1912 год. Херсон, 1912.